

УДК 061.2:342.5:32

[https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-1\(6\)-444-460](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-1(6)-444-460)

Кононенко Валерій Васильович доктор історичних наук, професор, Завідувач кафедри публічного управління та менеджменту, Вінницький педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, тел.: (0432) 61-28-12, <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПРОЦЕСАХ ФОРМУВАННЯ, РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація. У статті проаналізовано роль інститутів громадянського суспільства у виробленні, реалізації публічної політики та публічного управління в умовах демократизації суспільних процесів. Мета статті – вивчити особливості, форми та механізми участі громадянського суспільства та його інститутів у виробленні та реалізації публічної політики та визначити їх місце в системі публічного управління в Україні на сучасному етапі.

Опираючись на дослідження вітчизняних та закордонних учених у роботі здійснено аналіз та простежене співвідношення понять інститути громадянського суспільства, публічна політика, публічне управління. Наголошено, що сучасна публічна політика та публічне управління в умовах демократії функціонують ґрунтуючись на принципах відкритості, участі широкого кола суб'єктів у виробленні публічної політики, відповідальності, ефективності, відповідності (узгодженості) публічної політики.

Автором зазначено, що лише зараз відбувається поступове переосмислення процесу вироблення та реалізації публічної політики через поступове підвищення рівня участі громадян від інформування до консультування, діалогу та партнерства.

У роботі зазначено, що не зважаючи на суттєвий прогрес протягом останніх років у залученні інститутів громадянського суспільства до вироблення публічної політики. Однак, місце та роль громадянського суспільства та його інститутів в системі публічного управління так і остаточно не визначене. Держава має на законодавчому рівні передбачити механізми залучення інститутів громадянського суспільства до публічного управління, визначити форми співпраці органів публічної влади та громадянського суспільства як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях, визначити їх місце та роль в управлінських процесах, передбачити передання їм частини повноважень органів публічної влади тощо.

В умовах демократизації та реалізації концепції Належного управління громадянське суспільство має стати невіддільним елементом публічного управління та його повноправним суб'єктом.

Ключові слова: Україна, інститути громадянського суспільства, публічна політика, публічне управління, механізми участі, форми взаємодії.

Kononenko Valerii Vasyliovych Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Public Administration and Management, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, tel.: (0432) 61-28-12, <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE PROCESSES OF FORMATION, IMPLEMENTATION OF PUBLIC POLICY AND PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract. The article analyzes the role of civil society institutions in the implementation of public policy and the functioning of public administration in the context of the democratization of social processes. The purpose of the article is to study the features, forms and mechanisms of participation of civil society and its institutions in the development and implementation of public policy and to determine their place in the public administration system in Ukraine at the present stage.

Based on the research of domestic and foreign scientists, the work analyzes and correlates the concepts of civil society institutions, public policy, and public administration. It is emphasized that modern public policy and public administration in a democracy function based on the principles of openness, participation of a wide range of subjects in the development of public policy, responsibility, efficiency, and compliance (coherence) of public policy.

The author notes that only now is there a gradual rethinking of the process of developing and implementing public policy through a gradual increase in the level of citizen participation from information to consultation, dialogue, and partnership.

The paper states that despite significant progress in recent years in involving civil society institutions in public policy development, the place and role of civil society and its institutions in the public administration system has not yet been defined.

The state must provide, at the legislative level, mechanisms for involving civil society institutions in public administration, determine forms of cooperation between public authorities and civil society at both the national and regional levels, determine their place and role in management processes, provide for the transfer of part of the powers of public authorities to them, etc.

In the context of democratization and implementation of the concept of Good Governance, civil society should become an integral element of public administration and its full-fledged subject.

Keywords: Ukraine, civil society institutions, public policy, public administration, participation mechanisms, forms of interaction.

Постановка проблеми. Формування демократичної держави у ХХІ ст. не можливе без залучення до процесів управління інститутів громадянського суспільства. Громадянське суспільство має брати участь не тільки у виробленні публічної політики, а й стати учасником управлінських процесів в країні. Україна в процесі модернізації та вдосконалення управлінської моделі, протягом останніх десятиліть активно вивчає та впроваджує досвід управління суспільними процесами країн розвиненої демократії, а система публічного управління України формується на нових принципах.

За короткий період наша держава намагається пройти шлях від класичної школи Публічного управління (Public Management), яка заснована на традиційній бюрократії, Нового публічного управління (New Public Management), що активно використовує ефективні інструменти та механізми управління з бізнесу, до концепцій Належного врядування (Good Governance) та Мережевого врядування (Network Governance). Однак впровадження концепцій Належного врядування та Мережевого врядування не можливе без участі громадянського суспільства. Якщо перша концепція передбачає здійснення публічного управління з дотриманням принципів відкритості, участі широкого кола суб'єктів у виробленні публічної політики, відповідальності, ефективності, відповідності (узгодженості) публічної політики, то інша передбачає широку участь різноманітних суб'єктів політики у суспільно-політичному діалозі, узгодженості інтересів держави та громадянського суспільства при виробленні політики, побудову багаторівневого управління. Залучення інститутів громадянського суспільства до вироблення та реалізації публічної політики, до участі в управлінських процесах є необхідною умовою сучасного розвитку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти формування, реалізації публічної політики та залучення до цих процесів інститутів громадянського суспільства висвітлюються такими українськими ученими як О. Пухкал та О. Гомоляко О. Дем'янчук, О. Рудкевич, В. Філіпчук, Г. Постригань, О. Чальцевою. У роботі також проаналізовані праці ряду закордонних дослідників: Джин Л. Коена та Ендрю Арато (Cohen Jean L., Arato Andrew), Джона Кіна (Keane John) та Л. Саламона, Х. Анхайера, Р. Ліста, С. Теплера, В. Соколовського (Salamon L., Anheier H., List R., Toepler S., Sokolowski W.). Також під час реалізації завдань нашого дослідження була проаналізована вітчизняна нормативна база діяльності інститутів громадянського суспільства.

Мета статті – вивчити особливості, форми та механізми участі громадянського суспільства та його інститутів у виробленні та реалізації публічної політики та визначити їх місце в системі публічного управління в Україні на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Процес вироблення публічної політики у демократичній державі передбачає залучення різноманітних суб'єктів. До нього, поряд з органами державної влади та органами місцевого самовряду-

вання, також залучаються інші суб'єкти: науковці, експерти, представники бізнесу, громадські організації, засоби масової інформації, представники громадянського суспільства. Отже можемо відзначати, що публічна політика у демократичній державі має базуватися на базі узгоджених в суспільних інтересів, цілей та завдань та все більше набуває ознак публічності. Так, О. Пухкал та О. Гомоляко вважають, що «нинішній період становлення української державності характеризується активним розвитком інститутів громадянського суспільства, які прагнуть не лише впливати на інститути державної влади, а й бути безпосередніми її творцями» [21, с. 106]. Однак, як зазначає О. Чальцева, роль громадянського суспільства у мережевих конструкціях публічного партнерства залежить від рівня інституціоналізації даного виду акторів і від стратегії держави щодо суспільства [28, с. 246].

Для визначення ролі інститутів громадянського суспільства у виробленні та реалізації публічної політики та їх участі у системі публічного управління варто проаналізувати поняття громадянське суспільство, публічна політика та публічне управління.

Дослідниками із країн розвиненої демократії громадянське суспільство розглядається як інститут, який лежить на межі державних та приватних інтересів. Так, Жан Л. Коен та Ендрю Арато розуміють «громадянське суспільство» як сферу соціальної взаємодії між економікою та державою [2, с. ix]. Дослідники Лестер М. Саламон, Гельмут К. Анхейер до громадянського суспільства включають соціальні інститути, які працюють за межами бізнесового ринку та держави: лікарні, університети, соціальні клуби, професійні організації, дитячі центри, екологічні групи, сімейні консультаційні установи, спортивні клуби, навчальні центри, правозахисні організації та багато інших [5, с. 3]. Основними рисами таких інститутів, на їхню думку, є організованість (вони мають організаційну структуру), недержавність (інституційно відокремлені від держави, некомерційність (не отримують прибутку), самоврядність (самі керують та контролюють власні справи). Поряд з тим, зазначимо, що існування громадянського суспільства аж ніяк не виключає певну його залежність від держави. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, інститути розвитку громадянського суспільства та їх функціонування залежать від форми держави та особливостей державної політики у цій сфері. По-друге, свої інтереси громадянське суспільство може реалізувати тільки з допомогою держави.

Тут ми поділяємо думку Джона Кіна, який вважав, що громадянське суспільство не може обійтися без політичних інститутів, включаючи державу, першою чергою через те, що держава має регулювати соціальні відносини, долати конфлікти за допомогою законів [3, с. 1].

Не має однозначного підходу щодо тлумачення поняття громадянського суспільства в українській науці. Так, Г. Берченко нарахував 57 дефініцій цього поняття [6, с. 21]. Дослідник виділяє три основні підходи до його трактування:

широкий, дихотомічний та вузький. За першим підходом поняття громадянського суспільства ототожнюється з поняттям суспільства. Послідовники дихотомічного підходу наполягають на жорсткому поділі інтересів держави та громадянського суспільства. Третій підхід інтерпретації поняття розмежовує сферу громадянського суспільства з політичною сферою суспільства (до якої належить держава), а також з економічною сферою (до якої належить ринок) [6, с. 45].

Немає також чіткого трактування поняття громадянського суспільства та інститутів громадянського суспільства у національному законодавстві. Ці поняття не визначає ні один законодавчий акт України, а вони й надалі залишаються більше об'єктами наукового пізнання суспільних наук, а ніж юридичного трактування. Однак, маємо короткі відомості про громадянське суспільство та інститути громадянського суспільства у кількох підзаконних актах та роз'ясненнях Міністерства Юстиції України. Так, вперше види інститутів громадянського суспільства було визначено у Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976, де зазначено, що до інститутів громадянського суспільства відносяться громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки, організації роботодавців та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства [17].

Цей перелік інститутів громадянського суспільства також подано у «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» 2007 р. (втратила чинність у 2012 р.) [19].

У роз'ясненні Міністерства юстиції України «Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства» від 2011 р. через посилання на зазначені вище нормативні акти також було подано класифікацію інститутів громадянського суспільства за певними критеріями [27].

Отже, опираючись на закордонні та вітчизняні наукові дискусії та беручи до уваги недосконале національне законодавство, ми тлумачимо громадянське суспільство як соціальний інститут, який функціонує між державою, суспільством, економікою та політичною сферою держави та складається із сукупності різноманітних об'єднань та організацій, які представляють інтереси та волю громадян, уособлюють громадську ініціативу, контролюють владу та перешкоджають засиллю держави.

Місце інститутів громадянського суспільства у виробленні публічної політики варто шукати із тлумачення поняття публічна політика. Зазначимо, що на сьогодні є суттєві розбіжності у тлумаченні цього поняття не тільки у вітчизняній науці, а й в країнах розвиненої демократії [21, с. 107].

Одним із перших у вітчизняній науці тлумачив поняття «державна політика» та «публічна політика» О. Дем'янчук. Аналізуючи поняття публічна

політика він зазначив, що «в умовах демократії, коли рівень розвитку громадянського суспільства достатньо високий, державна влада поступається частиною своїх повноважень на користь органам самоуправління, і в цьому разі справді має сенс говорити про «публічну владу» як поєднання державної влади і громадського самоврядування» [8, с. 31]. Також він розглядає категорію публічна політика через такі її характеристики як публічність, прозорість, безперервність [8, с. 34].

О. Рудакевич пропонує розглядати цей термін через призму поняття публічна сфера. В його розумінні, публічна сфера лежить в площині між державою та суспільством та виконує важливі функції: формування і підтримання комунікативного простору, громадської думки, громадянського суспільства, консолідацію суспільства, формування модерної нації, становлення громадянської культури, утвердження публічної політики, культури публічного врядування та публічного адміністрування, розвиток дієвого народовладдя [22, с. 259-260]. Якщо державна політика (для її характеристики автор вживає терміни неопублічна, традиційна політика) передбачає ієрархічність та безумовність виконання цих рішень, то публічна політика передбачає «узгодження інтересів усіх суб'єктів політичного процесу, договір та згоду між ними» [22, с. 261].

О. Чальцева пропонує аналізувати концепт публічна політика через інституціональний підхід, оскільки у публічній політиці «інститути не існують ізольовано, вони постійно взаємодіють у процесі формування публічної політики, можуть одночасно брати участь на різних рівнях політики та виробляти альтернативні варіанти рішень» [28, с. 64].

В. Філіпчук та Г. Постригань здійснили узагальнене дослідження поняття «публічна політика» закордонних дослідників. Вони наголошують, що у західній традиції публічна політика – це узгодження суспільних інтересів. Зауважують, що закордонні автори трактують це поняття досить практично, розуміючи його як певний інструментарій, за допомогою якого можуть бути вироблені та прийняті рішення щодо різних колективних проблем. В англосаксонській традиції під публічною політикою розуміються дії держави спрямовані на задоволення потреб громадян. Автори вказують, що багатомірність концепту публічної політики та її складність як об'єкта дослідження, які характеризуються тимчасовою природою публічних процесів, різноманіття учасників і політичних умов, а також ймовірна і відносна природа її результатів, викликають певні складності для створення чітких і операціональних теоретичних конструктів [26, с. 64].

О. Пухкал та О. Гомоляко вважають, що комплексний підхід до розуміння публічної політики у США головним чином пов'язаний із діями держави, державного апарату, урядових чиновників та є ближчим до поняття «публічного адміністрування» (public administration), тоді як у Західній Європі публічна політика – це не тільки вироблення і реалізація управлінських рішень

державою, а й демократична участь різних груп за інтересами, державних і недержавних політичних акторів у політико-управлінському процесі державотворення [21, с. 107].

Сучасне тлумачення поняття «публічне управління» також тісно пов'язане з інститутами громадянського суспільства. Концепція поняття публічне управління у західній науці виросла із концепції «публічне адміністрування». Так, у виданні Оуена Е. Хьюза «Державне управління та адміністрування. Вступ» (Owen E. Hughes «Public Management and Administration. An Introduction») стверджується, що відбулася трансформація в управлінні державними секторами передових країн. Традиційна модель державного управління, яка домінувала протягом тривалого часу ХХ ст., сформувалася до середини 1980-х рр. як гнучка, ринкова форма державного управління. І це не просто реформування або незначна зміна стилю управління, а суттєві зміни в ролі державної влади в суспільстві та у відносинах між владою та громадянами. Автор вважає, що «традиційне державне управління теоретично та практично себе дискредитувало, а прийняття нових форм державного управління означає появу нової парадигми в державному секторі» [4, с. 1]. Також, на його думку, «адміністрування» по суті передбачає дотримання інструкцій та належне обслуговування, тоді як управління передбачає: по-перше, досягнення результатів, по-друге, персональну відповідальність керівника за досягнуті результати. Публічне управління – це діяльність, яка служить громадськості. Управління включає адміністрування, але також передбачає організацію для досягнення цілі з максимальною ефективністю, а також справжньою відповідальністю за результати [4, с. 6].

Отже, західна наука вважає, що якщо публічне адміністрування – це здійснення публічної влади відповідно до фіксованої системи правил, де акцент більше зроблено на адміністративних діях, формальному процесі прийняття рішень та на здійсненні управління в установленому порядку, то публічне управління – це управлінська діяльність, яка передбачає більше «незалежності» для органів публічної влади та ширшого арсеналу методів і засобів для досягнення цілей та результатів управління.

Вітчизняний «Енциклопедичний словник з державного управління» (2010 р.) наголошує на тому, що публічне адміністрування – це «теорія та практика державного управління, яка характеризується реалізацією адміністративних процедур шляхом публічної діяльності, застосування інструментів демократичного врядування, упорядкування суспільної діяльності та надання адміністративних послуг як засобу реалізації прав та свобод громадян», то публічне управління – це «пошук найкращих способів використання ресурсів задля досягнення пріоритетних цілей держави: публічне управління спрямоване на реалізацію прав, свобод та законних інтересів приватних осіб і передбачає якнайповніше застосування владою принципу публічності – відкритості та прозорості діяльності її апарату, право впливу громадян на

діяльність органів влади, громадський контроль за діяльністю управлінського апарату тощо» [9, с. 605].

Отже, із зазначеного вище можемо зробити висновок, що на сучасному етапі участь громадянського суспільства та його інститутів у процесі вироблення публічної політики та здійснення публічного управління є неодмінною запорукою розвитку демократичної держави, де публічна влада діє для задоволення законних інтересів громадян та реалізації їх прав та свобод.

Залучення інститутів громадянського суспільства до процесів управління у державі, на нашу думку, залежить від багатьох чинників: від рівня розвитку демократії у державі; від особливостей політико-правового режиму; від ступеня розвитку елементів правової держави; від державної політики щодо розвитку громадянського суспільства та залучення його інститутів до формування публічної політики та участі в управлінських процесах; від рівня розвитку самого громадянського суспільства.

До того ж, на нашу думку, окрім цих чинників на залучення інститутів громадянського суспільства до управління державою впливають історичні, культурні, релігійні, політичні особливості розвитку країни, розвитку економіки, рівня життя громадян, демократичності медійного простору, від рівня розвитку правової свідомості громадян тощо.

Державна політика щодо сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні також пройшла довгий шлях становлення. Від повного ігнорування інститутів громадянського суспільства до створення умов їх залучення до політичного та державного життя. Це можна пояснити, на нашу думку, складними процесами демократизації суспільства та державного апарату, переходу від адміністративно-бюрократичного вертикального стилю управління до горизонтального управління, заснованого на державно-громадському партнерстві (як одному з ідеалів в сучасних підходах до трактування поняття публічного управління) (детально формування державної політики стосовно громадянського суспільства політики вже було опрацьоване нами у праці «Державна політика у сфері розбудови громадянського суспільства в Україні за доби незалежності (1990 – 2000 рр.)») [13, с. 132].

Участь громадянського суспільства у виробленні публічної політики є необхідною умовою та запорукою розвитку демократичної держави.

У 2010 р. із прийняттям Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» чи не вперше на законодавчому рівні було визначено посилення взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування й об'єднань громадян, запровадження громадського контролю за діяльністю влади; посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень; проведення регулярних консультацій з громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів як ефективних форм народного волевиявлення, участі народу у прийнятті суспільно важливих рішень [16].

Однак, реальне впровадження зазначених напрямків співпраці органів публічної влади та громадянського суспільства відбувалось вкрай повільно та ще й з певними зворотними процесами, що й привело, на нашу думку, до Революції Гідності на межі 2013 – 2014 рр. Вироблення публічної політики передбачає узгодженість суспільних інтересів. Представники громадянського суспільства якраз і представляють ці інтереси у публічній сфері. На жаль, довгий період часу ні влада, ні саме громадянське суспільство не бачили перспектив співпраці у виробленні публічної політики. Не було створено реальних механізмів такої співпраці. Були порушені канали зворотного зв'язку між владою та громадянським суспільством. Не було налагоджено реального діалогу між органами публічної влади та його інститутами. В таких умовах, роль громадянського суспільства зводилась лише до представництва суспільних інтересів та участі у протестних акціях, як акту останньої надії, коли тебе не бачать, не чують та на тебе не реагують. Тут ми погоджуємося із думкою О. Чальцевої, яка зазначає, що «розширення участі громадянського суспільства в політико-управлінських процесах на основі багатосторонніх комунікацій можливо тільки при створенні державою реальних умов для суспільних інститутів і готовності в організаційному плані та на рівні самосвідомості самого громадянського суспільства до такої діяльності» [28, с. 252].

Для розширення участі громадськості у виробленні публічної політики варто ширше застосовувати європейський досвід. Так, на засіданні Форуму Ради Європи за майбутнє демократії, який відбувся у Швеції у червні 2007 р. було ухвалено рішення про підготовку «Кодексу належної практики громадської участі». Такий Кодекс було прийнято у жовтні 2019 р. У ньому передбачено чотири рівні участі громадськості у прийнятті публічних рішень:

- інформування (право громадськості на доступ до всієї інформації на усіх циклах вироблення публічної політики (навіть з доступом до чернеток, коментарів та міркувань));

- консультування (органи публічної влади проводять консультації з громадськістю та інститутами громадянського суспільства на усіх етапах процесу прийняття рішень);

- діалог (проводиться у формі або широкого діалогу, загальним обговоренням питань між органами влади та організаціями громадянського суспільства, або у формі діалогу-співпраці навколо конкретного питання);

- партнерство (є найвищою формою участі та співпраці громадськості та ІГС з органами публічної влади у виробленні публічної політики та передбачає спільну відповідальність на кожному етапі прийняття рішень) [1, с. 9-10].

У Роз'ясненні Міністерства юстиції України «Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства» передбачено наступні правові форми участі інститутів громадянського суспільства у процесі прийняття рішень та здійсненні публічного управління:

- участь ІГС у нормотворчій діяльності держави, яка забезпечується участю у розробленні та обговоренні проєктів нормативно-правових актів

через громадське обговорення нормативно-правових актів, консультацій з громадськістю;

- участь ІГС у правозастосовчій діяльності держави, яка забезпечується шляхом передачі повністю або частково повноважень державних органів, громадським контролем;

- участь ІГС у правоохоронній діяльності держави, яка забезпечується шляхом реалізації права складати протоколи про адміністративні правопорушення, участі у діяльності органів внутрішніх справ по забезпеченню охорони громадського порядку, реалізації права вживати спільно з працівниками поліції заходів до припинення адміністративних правопорушень і злочинів;

- участь ІГС разом з органами Державної прикордонної служби України в охороні державного кордону [7].

Однак, якщо форми участі інститутів громадянського суспільства та органів публічної влади у виробленні публічної політики та участі в управлінській діяльності загалом визначені, то механізми впровадження громадянської участі у цих процесах фактично не визначені. Так, навіть в останньому нормативно-правовому акті щодо розвитку громадянського суспільства («Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки») зазначається, що «не втрачають актуальності питання належного застосування механізмів громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях», а «участь громадян та інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення не має системного характеру» [15].

Також, варто зазначити, що у виробленні публічної політики можуть брати участь не тільки представники власне громадянського суспільства чи інститутів громадянського суспільства насамперед в особі громадських організацій, а й окремі громадяни. Стаття 38 Конституції України надає громадянам право брати участь в управлінні державними справами [14]. До того ж законодавство України дає можливість звертатися до органів публічної влади не тільки із скаргами, заявами, а й з пропозиціями. Закон України «Про звернення громадян» (1996 р.) забезпечує громадян України можливостями для участі в управлінні державними та громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення [18].

Питання розширення участі громадян України у формуванні публічної політики, на нашу думку, також потрібно розглядати у контексті обговорення питання щодо запровадження народної законодавчої ініціативи як форми безпосередньої демократії. Серед законотворців та в науковому середовищі питання запровадження народної законодавчої ініціативи обговорюється з

початку 1990 р. Маємо також міжнародні традиції у цій сфері. Останньою спробою її запровадження став законопроект Президента України В. Зеленського «Про внесення змін до статті 93 Конституції (щодо законодавчої ініціативи народу)» (№ 1015) від 29 серпня 2019 р. Однак, до цього часу цей законопроект прийнятий лише у першому читанні. Не зважаючи на те, що Конституційний Суд України у 2019 р. визнав його конституційним, для остаточного впровадження народної законодавчої ініціативи заважало декілька проблемних питань: як практично (у який спосіб) можливо реалізувати це право; які кількісні характеристики мають бути визначені для того, щоб народна ініціатива набула статусу законодавчої. Також, на нашу думку, цілком виправданими є побоювання у політичному середовищі, що із запровадженням народної законодавчої ініціативи можливе посилення політичних маніпуляцій, збільшення потоку «законодавчого спаму», проведення непопулярних законодавчих ініціатив панівної партії тощо [10, с. 34].

У процесі вдосконалення системи публічного управління та розвитку демократичних процедур в Україні також особливої ваги набуває питання участі громадянського суспільства, його інститутів у процесах здійснення публічного управління. Однак, окрім декларативних фраз національного законодавства щодо участі громадянського суспільства чи окремих громадян в управлінні державними справами, необхідно дати чітку відповідь чи можемо ми ІГС розглядати суб'єктами управління. Донедавна, громадянське суспільство та його інститути в системі публічного управління розглядалися переважно як інститути, що існують між органами публічної влади та суспільством, покликані узгоджувати суспільні інтереси та контролювати владу. Їх не вважали суб'єктами публічного управління принаймні тому, що вони не наділені державно-владними повноваженнями. Однак, такий підхід, на нашу думку, звужує роль та місію громадянського суспільства та його інститутів у сучасних моделях публічного управління, а також проголошеного Конституцією України права громадянам брати участь в управлінні державними справами. Нарешті, чому навіть в окремих тоталітарних державах вплив на управлінські процеси об'єднань громадян визначався на законодавчому рівні (наприклад, панівних партій, суспільних рухів та спілок) та ми маємо позбавляти їх суб'єктної ролі в умовах демократії. Однак, як ми вже зазначали, однозначного підходу щодо визначення організаційно-правового статусу інститутів громадянського суспільства немає (див. нашу працю «Громадянське суспільство та держава: співвідношення в публічному управлінні») [12, с. 34].

Як справедливо зазначає В. Терещук на сьогодні склалося декілька ключових підходів до класифікації та визначення суб'єктів публічного управління: «державницький» (вузький) підхід, який включає до цих суб'єктів виключно органи державної влади та органи місцевого самоврядування; та

широкий підхід, який додає до зазначених суб'єктів, також такі суб'єкти, які сам автор називає «атиповими суб'єктами публічного адміністрування» (виконують певні публічні функції, не будучи суб'єктами владних повноважень у розумінні адміністративного права, як юридичного виразу державного управління чи публічного управління) та відносить до них, наприклад, громадські об'єднання [23, с. 39-40].

Інші дослідники включають також окремі громадські організації до суб'єктів делегованих повноважень.

На нашу думку, Україна на цей час знаходиться на межі формування нової системи публічного управління, яка має враховувати й тенденції зростання ролі ІГС. Якщо на початку формування громадянського суспільства в Україні вони були переважно виразником суспільних інтересів, згодом взяли на себе функції моніторингу та контролю діяльності органів влади, то на цей час ІГС готові та прагнуть взяти частину управлінських функцій та відповідальності за долю держави. Тут яскравим прикладом є діяльність волонтерських організацій, які особливо з 2014 р. взяли на себе частину функцій та завдань, які б мали виконувати виключно органи публічної влади.

Однак для того, щоб ІГС стали активними учасниками публічного управління необхідно суттєво вдосконалити вітчизняне законодавство. Для цього, як справедливо зазначає О. Постол, Україна має «не лише декларувати, а й намагатись запроваджувати відповідні механізми й цінності, розробляючи для цього вже нові (оновлені) інституційні форми, організаційно-правові форми, правові дефініції, правила взаємодії як у горизонтальній площині, так і нові формати взаємодії між державою, мультимедійним громадянським суспільством та людиною, які складатимуть основу сучасної форми публічного управління» [20, с. 240].

Часткові напрацювання у цій сфері вже є. Статус окремих інститутів громадянського суспільства та їх участь в публічному управлінні окремими суспільними сферами прописані у законодавстві України. Так, при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації утворюються громадські ради, які «є тимчасовим консультативно-дорадчим органом, утвореним для сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної, регіональної політики» [24]. Станом на кінець III кварталу 2022 р. громадські ради діяли при 67 органах виконавчої влади: 12 міністерствах; 34 інших ЦОВВ; 20 обласних та Київській міській держадміністраціях [11, с. 1].

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 рр. декларує, що органи публічної влади мають «впроваджувати інструменти громадської участі у прийнятті та реалізації владних рішень» [15]. Водночас, сама Концепція зазначає, що основними

сферами діяльності інститутів громадянського суспільства на цей час є: захист прав людини та громадянина; представлення інтересів різних груп громадян; надання соціальних та інших послуг; провадження благодійної та волонтерської діяльності; реалізація освітніх і культурних проєктів; захисту довкілля; проведення аналізу реалізації державної політики; моніторингу діяльності органів влади; провадження антикорупційної діяльності тощо [15].

На нашу думку, нова система публічного управління може бути реалізована у формі державно-громадського управління та через державно-громадське партнерство, що передбачає не тільки широке залучення громадськості до розроблення напрямів публічної політики, а й широку участь громадян в управлінських процесах.

Висновки. Отже, вважаємо, що в умовах вдосконалення моделі публічного управління та запровадження в Україні кращих стандартів та практик управлінських процесів країн розвиненої демократії, одночасно зростає й роль громадянського суспільства та його інститутів. Загалом, можемо стверджувати, що відбувся суттєвий прогрес у залученні громадськості у різних сферах суспільних відносин, а тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні є обнадійливими. На сьогодні ІГС є не тільки виразниками суспільних інтересів, а й стають рушійною силою демократизації суспільних процесів та виступають необхідним елементом сучасної управлінської моделі. Нині інститути громадянського суспільства працюють у сфері захисту прав людини та громадянина, представлення інтересів різних груп громадян, надання соціальних та інших послуг, провадження благодійної та волонтерської діяльності, реалізації освітніх і культурних проєктів, захисту довкілля, проведення аналізу реалізації державної політики, моніторингу діяльності органів влади, провадження антикорупційної діяльності тощо.

Також, констатуємо суттєвий прогрес протягом останніх років у залученні інститутів громадянського суспільства до вироблення публічної політики. Однак, при цьому місце та роль громадянського суспільства та його інститутів в системі публічного управління, на нашу думку, так і чітко не визначені.

Вважаємо, що в умовах демократизації та реалізації концепції Належного управління громадянське суспільство має стати невіддільним елементом публічного управління та його повноправним суб'єктом, а державна влада має на законодавчому рівні передбачити механізми залучення інститутів громадянського суспільства до публічного управління, визначити форми співпраці органів публічної влади та громадянського суспільства як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях, визначити їх місце та роль в управлінських процесах, передбачити передання їм частини повноважень органів публічної влади тощо.

Література:

1. Code of Good Practice for Civil Participation in the Decision-Making Process. *Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/code-of-good-practice-civil-participation-revised-301019-en/168098b0e2>.
2. Cohen Jean L., Arato Andrew. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press Ltd, 1994. 800 p.
3. Keane, John. *Democracy and civil society*. London: Verso, 1988. 253 p.
4. Owen E. Hughes. *Public Management and Administration. An Introduction*. 3rd ed. New York: PALGRAVE MACMILLAN, 2003. 303 p.
5. Salamon L., Anheier H., List R., Toepler S., Sokolowski W. *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*. Baltimore, MD: Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, 1999. 534 p.
6. Берченко Г. В. *Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти: монографія*. Харків: Юрайт, 2014. 208 с.
7. *Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 3 лютого 2011 р. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0018323-11#Text>.
8. Дем'янчук О. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Політичні науки*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2000. Т. 18. С. 31-36.
9. *Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна*. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.
10. Іванова А. *Право законодавчої ініціативи народу в контексті законопроекту № 1015 і сучасних дискусій. Український часопис конституційного права*. 2019. Вип. 2. С. 26-35.
11. *Інформація про взаємодію органів виконавчої влади з громадськими радами протягом III кварталу 2022 року. Міністерство юстиції України*. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_grom-rad/info-gromrad-ovv-2022-3.pdf.
12. Кононенко В. В., Лапшин С. А. *Громадянське суспільство та держава: співвідношення в публічному управлінні. Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1713>.
13. Кононенко В., Годлевська В. *Державна політика у сфері розбудови громадянського суспільства в Україні за доби незалежності (1990 – 2000 рр.)*. *Наукові перспективи*. 2022. № 1 (19). С. 125-134.
14. *Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
15. *Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки: Затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>.
16. *Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
17. *Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text>.
18. *Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

19. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text/>.

20. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід: монографія / За заг. ред. Сергія Чернова, Валентини Воронкової, Віктора Банаха, Олександра Сосніна, Пранаса Жукаускаса, Йоліти Ввайнхардт, Регіни Андрюкайтене; Запоріж. держ. інж. акад. Запоріжжя: ЗДІА, 2016. 606 с.

21. Пухкал О. Г., Гомоляко О. В. Публічна політика та державна політика: єдність та відмінності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 24. С. 106-112.

22. Рудкевич О. Публічна політика в контексті українських реалій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3-4. С. 255-266.

23. Терещук В. В. Правовий статус суб'єктів публічного адміністрування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом». Київ, 2020; Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2020. 264 с.

24. Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у мм. Києві та Севастополі державній адміністрації: затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 квітня 2019 р. № 353). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-2019-%D0%BF#Text>.

25. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні: посібник. Київ: Ленвіт, 2012. 64 с.

26. Філіпчук В. О., Постригань Г. Ф. Сучасні підходи до визначення публічної політики. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса, Сер.: Політичні науки*. 2021. № 6. С.13-18.

27. Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 24 січня 2011 р. *Міністерство юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_33565.

28. Чальцева О. М. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика: монографія. Вінниця: ФОП Барановська Т. П., 2017. 336 с.

References:

1. Code of Good Practice for Civil Participation in the Decision-Making Process. *Council of Europe*. Retrieved from <https://rm.coe.int/code-of-good-practice-civil-participation-revised-301019-en/168098b0e2> [in English].

2. Cohen Jean L., Arato Andrew. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press Ltd, 1994. 800 p. [in English].

3. Keane, John. *Democracy and civil society*. London: Verso, 1988. 253 p. [in English].

4. Owen E. Hughes. *Public Management and Administration. An Introduction*. 3rd ed. New York: PALGRAVE MACMILLAN, 2003. 303 p. [in English].

5. Salamon L., Anheier H., List R., Toepler S., Sokolowski W. *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*. Baltimore, MD: Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, 1999. 534 p. [in English].

6. Berchenko H. V. *Hromadianske suspilstvo v Ukraini: konstytutsiini aspekty: monohrafiia* [Civil society in Ukraine: constitutional aspects: monograph]. Kharkiv: Yurait, 2014. 208 s. [in Ukrainian].

7. *Vzaiemodiia derzhavy ta instytutiv hromadianskoho suspilstva: Roziasnennia Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 3 liutoho 2011 r.* [Interaction between the state and civil society institutions: Clarification of the Ministry of Justice of Ukraine dated February 3, 2011]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0018323-11#Text> [in Ukrainian].

8. Demianchuk O. «Derzhavna polityka» ta «publichna polityka»: variant perekhidnoho periodu ["State policy" and "public policy": a transitional option.]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia»: Politychni nauky*. 2000. T. 18. S. 31-36 [in Ukrainian].
9. Entsyklopedychnyi slovnyk z derzhavnoho upravlinnia [Encyclopedic Dictionary of Public Administration] / uklad.: Yu. P. Surmin, V. D. Bakumenko, A. M. Mykhnenko ta in.; za red. Yu. V. Kovbasiuka, V. P. Troshchynskoho, Yu. P. Surmina. Kyiv: NADU, 2010. 820 s. [in Ukrainian].
10. Ivanova A. Pravo zakonodavchoi initsiatyvy narodu v konteksti zakonoproektu № 1015 i suchasnykh diskusii [The right of legislative initiative of the people in the context of bill No. 1015 and current discussions]. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. 2019. Vyp. 2. S. 26-35 [in Ukrainian].
11. Informatsiia pro vzaiemodiiu orhaniv vykonavchoi vlady z hromadskymy radamy protiahom III kvartalu 2022 roku [Information on the interaction of executive authorities with public councils during the third quarter of 2022]. *Ministerstvo yustytysii Ukrainy*. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_grom-rad/info-gromrad-ovv-2022-3.pdf [in Ukrainian].
12. Kononenko V. V., Lapshyn S. A. Hromadianske suspilstvo ta derzhava: spivvidnoshennia v publichnomu upravlinni [Civil society and the state: the relationship in public administration]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. 2020. № 8. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1713> [in Ukrainian].
13. Kononenko V., Hodlevska V. Derzhavna polityka u sferi rozbudovy hromadianskoho suspilstva v Ukraini za doby nezalezhnosti (1990 – 2000 rr.) [State policy in the field of civil society development in Ukraine during the period of independence (1990-2000)]. *Naukovi perspektyvy*. 2022. № 1 (19). C. 125-134 [in Ukrainian].
14. Konstytutsiia Ukrainy: pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r. [Constitution of Ukraine: adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996.]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
15. Natsionalna stratehiia spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021-2026 roky: Zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 27 veresnia 2021 r. № 487/2021 [National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine for 2021-2026]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> [in Ukrainian].
16. Pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky: Zakon Ukrainy vid 1 lystopada 2010 r. № 2411-VI [On the principles of domestic and foreign policy: Law of Ukraine of July 1, 2010]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text> [in Ukrainian].
17. Pro zatverdzhennia Poriadku spryiannia provedenniu hromadskoi ekspertyzy diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 5 lystopada 2008 r. № 976 [On approval of the Procedure for facilitating public examination of the activities of executive authorities]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
18. Pro zvernennia hromadian: Zakon Ukrainy vid 2 zhovtnia 1996 r. № 393/96-VR [On Citizens' Appeals: Law of Ukraine No. 393/96-VR of October 2, 1996]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
19. Pro skhvalennia Kontseptsii spryiannia orhanamy vykonavchoi vlady rozvytku hromadianskoho suspilstva: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 lystopada 2007 r. № 1035-r. [On the approval of the Concept of assistance by executive authorities to the development of civil society]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text/> [in Ukrainian].

20. Publichne upravlinnia ta administruvannia v umovakh informatsiinoho suspilstva: vitchyzniani i zarubizhnyi dosvid: monohrafiia [Public management and administration in the information society: domestic and foreign experience: monograph] / Za zah. red. Serhii Chernova, Valentyny Voronkovi, Viktora Banakha, Oleksandra Sosnina, Pranasa Zhukauskasa, Yolyty Vvainkhardt, Rehiny Andriukaitene; Zaporiz. derzh. inzh. akad. Zaporizhzhia: ZDIA, 2016. 606 s. [in Ukrainian].

21. Pukhkal O. H., Homoliako O. V. Publichna polityka ta derzhavna polityka: yednist ta vidminnosti [Public Policy and State Policy: Unity and Differences]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. 2017. № 24. S. 106-112 [in Ukrainian].

22. Rudkevych O. Publichna polityka v konteksti ukrainskykh realii [Public policy in the context of Ukrainian realities]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2016. Vyp. 3-4. S. 255-266 [in Ukrainian].

23. Tereshchuk V. V. Pravovyi status subiektiv publichnoho administruvannia [Legal status of public administration entities]: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07 / PrAT «Vyshchyi navchalnyi zaklad «Mizhrehionalna Akademiia upravlinnia personalom». Kyiv, 2020; Ternopil'skyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet. Ternopil, 2020. 264 s. [in Ukrainian].

24. Typove polozhennia pro hromadsku radu pry ministerstvi, inshomu tsentralnomu orhani vykonavchoi vlady, Radi ministriv Avtonomnoi Respubliky Krym, oblasnii, Kyivskii ta Sevastopolskii miskii, raionnii, raionnii u mm. Kyievi ta Sevastopoli derzhavnii administratsii [Model regulation on a public council]: zatverdzhene postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 lystopada 2010 r. № 996 (v redaktsii postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24 kvitnia 2019 r. № 353). *Verkhovna Rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-2019-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

25. Uchast hromadskosti u protsesi pryiniattia rishen na mistsevomu rivni: posibnyk [Public participation in local decision-making: a guide]. Kyiv: Lenvit, 2012. 64 s. [in Ukrainian].

26. Filipchuk V. O., Postryhan H. F. Suchasni pidkhody do vyznachennia publichnoi polityky [Modern approaches to defining public policy]. *Visnyk DonNU imeni Vasyliia Stusa, Ser.: Politychni nauky*. 2021. № 6. S.13-18 [in Ukrainian].

27. Kharakterystyka hromadskykh formuvan yak instytutiv hromadianskoho suspilstva: Roziasnennia Ministerstva yustytsii Ukrainy vid 24 sichnia 2011 r. [Characteristics of public organizations as institutions of civil society: Clarification of the Ministry of Justice of Ukraine dated January 24, 2011]. *Ministerstvo yustytsii Ukrainy*. Retrieved from https://minjust.gov.ua/m/str_33565 [in Ukrainian].

28. Chaltseva O. M. Publichna polityka: teoretychnyi vymir i suchasna praktyka: monohrafiia [Public policy: theoretical dimension and modern practice: monograph]. Vinnytsia: FOP Baranovska T. P., 2017. 336 s. 336 c. [in Ukrainian].